

Emekli Erkânıharp Miralay Selahattin Bey'in II. Meşrutiyet'in İlânına Katkısı

Dr. Halil ÖZCAN*

Özet

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devletinde istibdat yönetimine son vermiş ve meşrutiyetin yeniden ilân edilmesini ve Osmanlı Devletinin birliğinin sağlanmasını amaçlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, gizli olarak teşkilatlandığı Makedonya bölgesinde meşrutiyetin ilânı için eylem planlamıştır. Cemiyet, eylem aşamasında padişahın, bölgedeki faaliyetlerden haberdar olacağı ihtimalini değerlendirmiş ve bu duruma yönelik tedbirler almaya çalışmıştır. Bu kapsamda cemiyet, Makedonya bölgesinde başlayacak bir ihtilâl için sarayın Anadolu'dan (özellikle de İzmir'den) asker göndereceğini tahmin ederek bir yıl öncesinden çalışmalara başlamıştır. Bu amaçla, 1907 yılında İzmir'de görevli olan Erkânıharp Kaymakam (yarbay) Selahattin Bey, Dr. Nazım tarafından cemiyete kazandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emekli Erkânıharp Miralay Selahattin Bey, II. Meşrutiyet, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Atatürk, Arnavutluk,

Contribution of Retired Staff Colonel Selahattin Bey to Proclamation of 2nd Constitution

Abstract

The Union and Progress Party ended the autocratic government in the Ottoman State and had the purpose of the proclamation of Constitution anew, thus leading to the unity in the State. The Union and Progress Party planned a move in the Macedonia region, where it had secretly become organized, for the proclamation of Constitution. Based on the possibility that the Sultan would get aware of their activities in the region, the party tried to take various measures against this. For this purpose, the party had started work one year before as they

* e-posta: halil.ozcan@yahoo.com.tr

guessed that the Government (the Sultan's House) would possibly send troops from Anatolia (especially from İzmir) to suppress the revolt. Then, Staff Lieutenant Colonel Selahattin Bey, while being on duty in İzmir, was gained by Dr.Nazım to the party to this end.

Key Words: *Retired Staff Colonel Selahattin Bey, 2nd Constitution, Turkish Great National Assembly, Atatürk, Albania*

GİRİŞ

1920 yılında güneyi Yunanistan ve Kuzeyi Sırbistan tarafından işgal edilmiş olan Arnavutluk'ta kurulan Süleyman Delvina hükümeti ile Luşnya Kongresinde ülkeyi temsil için oluşturulan Yüksek Kurul, askerî tecrübesinden dolayı Selahattin Beyi Savunma Bakanlığı için Arnavutluk'a davet etmiştir¹. Emekli olduktan sonra İzmir'e yerleşen ve Arnavut Kulübü başkanlığı yapan Selahattin (Saip Shkoza) Bey², Arnavutluk'tan Harbiye Nazırlığı (Savunma Bakanlığı) görevi için davet geldiğinde, bu görevi kabul edip etmeyeceğini TBMM Hükümeti Başkanı Mustafa Kemal Paşaya sormak gerekliliğini duymuştur³.

Arnavutluk ve Anadolu'daki İşgallerin amacını doğru öngören ve değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, geniş cepheli saldırının savunmasını bu ülke ile dayanışma içerisine girerek yapmaya çalışmıştır. Bu amaç çerçevesinde TBMM Hükümeti, bir taraftan geniş cepheli saldırılar karşısında kendi bağımsızlık mücadelesini verirken, diğer yandan da savunma cephesini genişleterek, halkının çoğu Müslüman olan Arnavutluk'un bağımsızlık mücadelesine de destek vermeye çalışmıştır. Bu destekte tarihi ve kültürel yakınlığın yanı sıra Yunanistan'ın her iki ülkede de işgalci olmasının etkisi vardır.

Mustafa Kemal Paşa, Arnavutluk'un bağımsızlığına yardım etme fırsatını Selahattin Bey aracılığı ile yakaladığı için memnun olmuştur. Mustafa Kemal Paşanın Selahattin Beye kendi el yazısıyla yazdığı 9 Aralık 1920 tarihli talimatta da bu memnuniyeti tespit etmek mümkündür. Türk milli mücadelesine ve Arnavutluk'un kurtuluşuna son derece gerçekçi yaklaşım gösteren Mustafa Kemal Paşanın Selahattin Saip Bey aracılığı ile Arnavutluk Hükümetine, kendisinin Anadolu'da uyguladığı bağımsızlık mücadelesinin yöntemlerini tavsiye ettiği görülmektedir⁴. Selahattin

¹ *Shqiperi e Re*, 26 Nisan 1921, s. 3.

² *Shqiperi e Re*, 26 Nisan 1921, s. 3.

³ *Gazet'e Korçes*, 12 Ocak 1921, s. 1.

⁴ Selahattin Saip Beyin Arnavutluk'a görevlendirme talimatı için: *Atatürk'ün Milli Dış Politikası: (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*, T.C. Kültür Bakanlığı, Atatürk Dizisi, C.1, Ankara, 1994, s. 209-210., Selahattin Beyin görevlendirilmesinin sebep ve sonuçları için: Selma Yel, Halil Özcan, "Mustafa Kemal'in Selahattin Saip Bey'i

Bey⁵, Arnavutluk'ta Milli Savunma Bakanı olduğu dönemde Arnavutluk düzenli ordusunu teşkil etmiş ve Arnavutluk'un işgallerden kurtarılmasına katkı temin etmiştir⁶. Türkiye ve Arnavutluk'taki sınırlı kaynaklarda, Selahattin Bey ve ailesi hakkında yeterince bilgiye ulaşılamamıştır⁷. Ancak, Selahattin Beyin II. Meşrutiyetin ilânı aşamasında yaptığı hizmetlerle ilgili bilgiler kaynaklarda kaydedilmektedir. Bu çalışmada, Selahattin Beyin II. Meşrutiyetin ilânına katkısı incelenmeye çalışılacaktır.

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti

II. Abdülhamit 19 Mart 1877'de Meclisi Mebusanı açmış ancak, açılışından on bir ay bir hafta sonra 14 Şubat 1878'de meclisi tatil etmiş ve bu durum otuz seneden fazla sürmüştür⁸. Meclisin kapatılmasına muhalefet eden Osmanlı aydınlarının bir kısmı sürülmüş bir kısmı da Avrupa'ya kaçmıştır. Avrupa'ya kaçan aydınlar, çıkardıkları gazetelerle hem II. Abdülhamit'e hem de idaresine karşı mücadeleye başlamışlardır. Bu mücadeleyi İstanbul'dan takip eden bir kısım genç de fikir kulübü niteliğinde ileride Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin temelini

Arnavutluk'ta Görevlendirmesinin Sebep ve Sonuçları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:XXIV, sayı:70, s. 63-64. ile Halil Özcan, *Atatürk Dönemi Türkiye Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s.44-47'ye bakınız.

⁵ EK: Selahattin Beyin Arnavutluk Hükümet üyeleriyle birlikte fotoğrafı (Fotoğraf, Arnavutluk'ta araştırma yaptığımız dönemde, Arnavutluk İçişleri Bakanlığı Arşiv Müdürü Dervishi Kastriot'un özel arşivinden alınmıştır).

⁶ Selahattin Bey'e Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen talimat ve Selahattin Beyin Arnavutluk'taki faaliyetleri konusunda bakınız: Halil Özcan, *Atatürk Dönemi Türkiye Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, s.44 vd.

⁷ Emekli subayların şahsi dosyalarının muhafaza edildiği Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğüne, tarafımızdan (09.06.2008, 05.08.2008, 08.09.2008 ve 21.12.2008 tarihlerinde) dört kez müracaat edilerek, Emekli Erkânıharp Miralay Selahattin Beyin şahsi dosyası incelenmek istenmiştir. Bu müracaatların her birinde yeni edinilen bilgiler ilave edilmiş ve en son müracaata da Arnavutluk kaynaklarından öğrenilen bilgiler eklenmiştir. Ancak Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü (23.06.2008, 23.08.2008, 15.09.2008 ve 09.01.2009 tarihlerinde) söz konusu şahıs hakkında arşivlerinde bilgi ve belge bulunmadığını bildirmiştir. Buna ilâve olarak Arnavutluk Devlet Arşivinde, Arnavutluk devlet adamlarına ait ayrı ayrı dosyalar tutulmuş ve bu dosya bilgileri 2000 yılında kitap haline getirilmiş olmasına rağmen bunların içerisinde de Selahattin Beyin bilgisine rastlanmamıştır (*Drejtorja e Përgjithshme e Arkivave, Udhërrëfyes i Arkivit Qendror Shtetëror, Tiranë, 2000*). Kasapı'ye göre, Selahattin Bey, Manastır Askeri Lisesini müteakip İstanbul Harp Okulundan topçu subay olarak mezun olmuştur. Sırasıyla, İzmir, Manastır, Yanya, Selanik, Preveze, İstanbul, Çanakkale ve İzmir'deki çeşitli birlik ve karargahlarda görev yapmıştır. Selahattin Beyin babası'nın ismi Arshi, dedesinin ismi İslam'dır. Selahattin ve ailesi Shkoza köyünden Prizren'e gelmiştir. Doğum tarihi 1869'dur. Arnavutluk'ta doğum yerleri yaygın olarak soyadı olarak kullanıldığı için Selahattin Beyin Shkoza köyünde doğduğu anlaşılmaktadır. (Vangjel Kasapı, "Selaudin Shkoza Reformator i Madh Ushtar", *Rilindja*, 10 Mart 1999, sayı:14, s.12.) Selahattin Bey, 1915 senesinde Çanakkale cephesinde yarbay rütbesiyle VI. Tümen Komutanlığında Kurmay Başkanı olarak görev yapmıştır (İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 76).

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı, Hâtırat-ı Niyazi, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s.8.

oluşturacak olan bir cemiyet kurmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889 yılı mayıs ayında Mektebi Tıbbiye Askeriye’de öğrenim gören İbrahim Temo⁹ liderliğinde İshak Sükutî, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit’in katılımı ile ilk muhalif cemiyet olarak kurulmuştur¹⁰.

Cemiyet, İtalyan Carbonari Cemiyetini model alarak örgütlenmiştir. İbrahim Temo, cemiyeti kurmadan bir yıl önceki yaz tatilinde Napoli’de bir arkadaşı ile Mason locasını ziyaret etmiş ve Carbonari örgütlenmesi hakkında bilgi almıştır. Başlangıçta bir çeşit gizli fikir kulübü olan cemiyetin başlıca etkinliği, kendi aralarında toplanarak, Namık Kemal ve benzeri özgürlükçü yazarların eserlerini okumak olmuş, 1895’e doğru da üyeler, Paris’te bulunan Ahmet Rıza ile temas kurmuştur. Bu ortamda, 1906’da¹¹ Talât Bey ve arkadaşları, Selânik’te Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurmuşlardır¹². İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Doktor Nazım Bey Yunanistan yoluyla Selânik’e gelerek Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin 21 Nisan 1906’da birleştirilmesini sağlamıştır¹³.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkisi, yabancı müdahalesiyle ıslahat yapılmakta olan Makedonya (Selânik, Kosova ve Manastır)’da genç subay ve bazı sivil memurlar arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Cemiyet, Makedonya’nın yanı sıra sınırlı da olsa Anadolu’da bazı vilayetlerle birlikte İstanbul’da örgütlenebilmiştir. Bu örgütlenmenin belirli bir aşamaya gelmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk olarak 1907 senesinde padişaha bir beyanname göndererek meşrutiyetin ilânını talep etmiş ve kendi mevcudiyetini dolaylı da olsa hissettirmiştir¹⁴. Bu tarihten sonra bölgedeki faaliyetlerine hız veren cemiyet, Manastır’da gizlice yayınladığı Neyyir-i Hakikat gazetesi aracılığı ile Makedonya bölgesindeki halkı Abdülhamit

⁹ Arnavut olan ve cemiyetin 1/1 numaralı kurucu üyesi olan İbrahim Temo, örgütün padişah tarafından fark edilmesi ve üyelerinin tutuklanıp sürgüne gönderilmesi üzerine Romanya’ya kaçmıştır. Romanya’da cemiyetin şubelerini açmış, buradaki Türklerin yardımı ile gazete çıkarmış, Avrupa’daki cemiyet üyeleri ile sürekli ilişki içerisinde olmuş ve Avrupa’ya seyahat etmiştir. Temo liderliğindeki Bükreş şubesi, 1907 yılından itibaren Makedonya’da faaliyete geçmiş ve Romanya’daki Arnavut ulusçu hareketin gelişmesi için çaba göstermiştir. İbrahim Temo ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vataniye ve İnkılâbı Millîye Dair Hatıratım*, Mecidiye Romanya, 1939.

¹⁰ Temo, a.g.e., s.5-18.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 5-18.

¹² Mustafa Kemal, 1905 yılında tayin edildiği Şam’da tüccar Mustafa (Tıbbiyeden atılma, Şam’da ticaretle uğraşan ve BMM Kozan Mebusluğu da yapan kişi) ile Hürriyet Cemiyeti’ni kurar ve bu cemiyetin Selânik şubesini Tahir Bey, Hoca İsmail Efendi, Ömer Naci, Hüseyin Sami, Hakkı Baha gibi arkadaşlarıyla oluşturur.. Cemiyet, ihtilal komitesi gibi hareket etmeyi ve gizli kalmayı uygun görmüştür (Faik Reşit Unat, “Atatürk’ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, cilt:XXVI, sayı:101-104, Ankara, 1962,s.340-345).

¹³ Uzunçarşılı, a.g.e., s.9-11.

¹⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s.11-12.

idaresi aleyhine tahrik etmiştir¹⁵. Bu ortamda, Selânik merkez kumandanı olan (padişah yaverlerinden) Kaymakam (Yarbay) Nazım Beyin faaliyetleri, cemiyetin işlerini engelleyecek hâle gelmeye başlamıştır. Cemiyet fedailerinden birisi tarafından Nazım Bey, evinde öldürülmek amacıyla 12 Haziran 1908'de vurulmuş ancak ölmemiştir¹⁶. Nazım Beyi öldürme girişimi ve faillerin yakalanamayışı padişahta büyük bir kuşku uyandırmıştır. Üstelik padişah¹⁷, tüm haber elemanlarının gayretlerine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında yeterli bilgi alamamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, güçlü olduğu Makedonya'da örgütlenme ve faaliyetlerini sadece Padişah ve İstanbul'dan değil, aynı zamanda bölgenin genel müfettişinden bile gizlemeyi başarmıştır. Bu sebeple de Makedonya genel müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa 2 Haziran (1908) tarihli telgrafta; İtalyan kaynaklarından edinilen bilgiye göre, Selânik ve Manastır'da genç Türk, Ermeni ve Makedonyalı komutanların "Merkez İcra Komitesi" adıyla bir ihtilal komitesi kurduğunu belirterek, bunların yakında eyleme geçeceği bilgisini vermiştir¹⁸. Cemiyet hakkında bir başka bilgi yine ülke dışından İstanbul'a gönderilmiştir. Atina elçiliğinden İstanbul'a gönderilen bir mektupta, elçiliğin istihbarat memurunun ihtilal komitesinin (İttihat ve Terakki Cemiyetinin) içerisine sızmayı başardığı bildirilmiştir. Bu istihbarat elemanı, ikinci ve üçüncü orduya mensup birçok subayın komite üyesi olduğunu tespit etmiştir¹⁹.

2. Meşrutiyetin İlanına Sebep Olan Olaylar

20. yüzyılın başlarında büyük devletlerin Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahalesi sonucu Makedonya'nın (Kosova, Selânik ve Manastır vilayetleri) elden gitmek üzere olduğuna dair Türk ve Müslümanlar arasında yaygın bir kanaat oluşmuştur. Aynı dönemde Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin Makedonya'da Türk ve Müslüman halka zulümleri gittikçe artmaya başlamıştır. Bunlara ilave olarak Makedonya ve Yemen başta olmak

¹⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s.12-13.

¹⁶ Uzunçarşılı, a.g.e.s, s.12.

¹⁷ II. Abdülhamit, hem suikastin faillerini yakalamak hem de İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuvveti hakkında bilgi almak amacıyla Selânik'e İşkodralı İsmail Mahir Paşa başkanlığında kalabalık bir hafiye heyeti görevlendirmiştir. Bu heyetin gönderdiği bilgiler doğrultusunda topçu kumandanı Hasan Rıza Paşa ile üçüncü ordu kurmay başkanı Ali Paşa İstanbul'a çağrılarak Bekir Ağa bölüğüne kapatılmışlardır. Başka bir heyet de 1908 yılı Mayıs ayı sonlarına doğru askerî hastahaneleri teftiş ve yaralı askerlere padişahın selam ve saadetini sunmak üzere, padişah yaverlerinden İbrahim Bey başkanlığında Kosova'ya gönderilmiştir (Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Ticaret Basımevi, İzmir, 1944, s.18). Ancak görevlendirilen hafiyeler, Selânik çevresinde cemiyetin elemanlarınca tespit edilerek, kimi tehdit edilmiş, kimi kaçırılmış, hatta kimisi de öldürülmüştür. Cemiyetin gizli olması nedeniyle kuvveti hakkında kesin bir değerlendirme yapılmamış ancak el altından yapılan propaganda ile cemiyetin gücü olduğundan daha fazla abartılmıştır (Külçe, a.g.e, s. 8).

¹⁸ Karal, age., s. 28.

¹⁹ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II.Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Buke Kitapları, İstanbul, 2004, s.99.

üzere, yurdun çeşitli yerlerindeki ayaklanmalar nedeniyle Türk gençleri, daimi seferberlik halinde bulundurulmuştur. Bu dönemde siyasi, içtimai entrikalar ve ayaklanmalar birbirini takip etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu olumsuzlukları propaganda amaçlı olarak başarıyla kullanmış ve bunların sonucu olarak, başta 3. ordu olmak üzere, ordudaki genç subayları hükümet aleyhine çevirmeyi başarmıştır²⁰.

Ayrıca, II. Meşrutiyetin ilânı öncesinde Osmanlı Devletini oluşturan etnik unsurlar, devletin mirasından daha büyük pay alabilmek için yayılmacı devletlerle işbirliğine girmekten çekinmemiştir. Bu durum karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devletinde istibdat yönetimine son vererek, meşrutiyetin yeniden ilân edilmesini ve Osmanlı Devletinin birliğinin sağlanmasını kendisine amaç edinmiştir.

Makedonya meselesinin²¹ görüşüldüğü Reval görüşmelerinin halk üzerinde yarattığı tepki üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu durumu anayasanın ilânını sağlama doğrultusunda kullanmaya çaba göstermiştir. Bunun için de Makedonya bölgesinde genel bir ayaklanma için plân hazırlanmıştır. Plâna göre, ayaklanmanın 1908 yılı sonbaharında bir bayram günü yapılması benimsenerek, direnme olması hâlinde altı ay kadar bir iç savaşın sürebileceği ihtimali göze alınmıştır²². Ancak, 9 Haziran 1908 günü İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasında Estonya'nın Reval şehrinde yapılan görüşmeyi,²³ Almanya, Osmanlı Devleti'nin bölünme projesi olarak açıklamıştır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti de İngiltere'nin Makedonya hakkındaki tasarısının uygulanması hâlinde Makedonya'nın bağımsız olacağı ve Arnavutluk'un da elden çıkacağı değerlendirmesini yapmıştır²⁴.

²⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt:I-Kısım:1*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 429-430.

²¹ Selânik, Kosova ve Manastırdan oluşan Makedonya bölgesi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonucunda Ayestefanos Antlaşması ile uluslar arası boyuta taşınmıştır. Bu dönemde büyük güçlerin Balkanlarda hâkimiyet kurabilmek ve sıcak denizlerde nüfuz kazanabilmek için birbirleri ile çekişme alanı çok dinli ve farklı ırksal yapıyı bünyesinde barındıran Makedonya olmuştur. Makedonya aynı zamanda uluslar arası kamuoyunun gündemine geldiği dönemden itibaren dünyayı ve bölgeyi etkileyen savaşların kıvılcımlandığı yer olmuştur.

²² Karal, a.g.e, s.27.

²³ Bağdat Demiryolu projesinin Almanlara verilmesi ile İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'ya yaklaşmaya başlamıştır. Reval buluşması ile Osmanlı Devletinin geleneksel koruyucusu (İngiltere) ile geleneksel düşmanı (Rusya) kendisine karşı birleşmiştir (Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1970, s. 4). Görüşmede, Makedonya ıslahatı gündeme gelmiş ve Rusların Makedonya'yı paylaşma isteğini İngilizler geçiştirmiştir.

²⁴ Cemiyet, İngiltere'nin Makedonya tasarısı sonucunda Osmanlı Devletinin Avrupa ile bağının kesileceği ihtimalini değerlendirerek, tasarıya karşı çıkmıştır (Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 71-72).

a. *Firzovik Toplantısı*

Firzovik toplantısının başlangıcı Osmanlı istibdat yönetimine karşı olmasa da sonucu itibarı ile istibdat idaresinin yıkılmasında etkili olmuştur. “Hürriyet ve mükellefiyet” bakımından Osmanlı Devleti'nin en bahtiyar unsuru olarak kabul edilen Arnavutlar, Reval görüşmesi, Makedonya çeteleri ve sınır çarpışmaları nedeniyle²⁵ artık eski düzenlerinin devamının mümkün olmadığını görmeye başlamıştır. Bölgede etkin olan İttihatçılar da bu durumdan istifade etmek suretiyle silâhlı Arnavutları cemiyete kazandırmayı başarmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Arnavutluk'ta etkin olduğu bu dönemde, Avusturya hükümeti, demiryolu imtiyazı aldığı Manastır'da çalışmalara başlayarak, bölgeye bir mühendis komisyonu göndermiştir. Aynı dönemde Sırp hükümeti ise Kosova ve Kuzey Arnavutluk'tan geçerek Adriyetik'e ulaşacak demiryolu projesini görüşmeye başlamıştır²⁶. Bu süreçte, Kosova'nın Avusturya tarafından işgal edileceği kaygısı, Arnavutlar arasında yayılmaya başlamıştır. Bir de Metroviçe-Üsküp şimendifer hattı üzerinde ve Prizren'e ayrılan yolun başında, Kosova'nın Priştine sancağına bağlı bir nahiye merkezi olan Firzovik'te²⁷, Avusturya konsolosluğunun himayesinde yabancıların kız çocuklarının eğitimi için açtığı okulda²⁸ eğlence düzenleneceği haberinin yayılması üzerine Arnavutlar, burada toplanmaya başlamıştır. Arnavutların tepkisi üzerine okul yöneticileri eğlenceyi iptal etmiş olsa da Avusturya'nın Makedonya'yı işgal edeceği söylentileri ortadan kalkmamıştır²⁹.

Firzovik Nahiye Müdürü Necati Bey, dışarıdan gelen kalabalığı kasabadan çıkarmak istemiş ancak toplananlar, nahiye müdürünü kasabadan kovmuştur. Bu durumdan haberdar olan Priştine Mutasarrıfı İsmail Paşa, Metroviçe fırkası kumandanı birinci ferik Şemsi Paşa'ya, Kosova vilayetine ve Selânik Umum Müfettişliğine telgrafla durumu bildirmiştir³⁰. Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa, Firzovik'teki olay hakkında bilgi alması için

²⁵ Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, s.74.

²⁶ Çelik, a.g.e., s.99.

²⁷ Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, s.11.

²⁸ Bu okul, Üsküp'te ecnebilerin (yabancıların) yüksek tabakasına mensup kişilerin çocuklarını okuttukları okuldur (Külçe, a.g.e., s.11).

²⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi...*, s.35. Gerçekte, bu bölge Güney Makedonya reformlarının dışında bırakılmış olmasına rağmen, Kacanik Geçidinin kuzeyindeki Arnavut bölgesinde de reform bölgesine dahil edileceği halk arasında yayılmaya başlamıştır. Arnavut topraklarında Slav yanlısı reformların yapılmasını engellemek, yabancıları bu bölgeye sokmamak için halk Firzovik (Ferizay-Urosevac)'te toplanmaya başlamıştır (Avlonyalı Ekrem Bey Vlorë, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, Çeviren Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.232-233).

³⁰ Gerçekte Firzovik toplantısı, perde arkasından, Şemsi Paşa tarafından organize edilmiştir. Paşa, burada toplayacağı kuvvetle Üsküp ve Manastır üzerine yürüyerek İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup genç subaylarının hakkından gelmeyi tasarlamıştır (Karal, a.g.e., s.36).

Jandarma Kumandanı Galip Beyi görevlendirmiştir. İttihatçı olan Galip Bey de Cemiyeti bilgilendirerek³¹, güvendiği Kalkandelenli Emin Bey ile Üsküp'ten Firzovik'e kadar köyleri ayaklandırmayı başarmıştır³².

b. Resneli Niyazi'nin Dağa Çıkması

Resne tabur kumandanlığına vekâlet eden Kolağası Niyazi Bey, Padişahın özellikle Nazım Bey suikastinden sonra Selânik ve Manastır merkezindeki İttihat ve Terakki Cemiyetini baskı altına almak için çok sayıda hafiyeyi bölgeye göndermesi ile harekete geçmiştir. Buna ilâve olarak Niyazi Bey, Reval toplantısı sonucu yabancı müdahalesinin olacağı düşüncesiyle 3 Temmuz 1908 Cuma günü ahali ve askerden oluşan yaklaşık yüz kişi ile dağa çıkmıştır³³. Niyazi Beyin dağa çıkması Manastır Mıntıka Kumandanı Osman Hidayet Paşa tarafından Selânik'te bulunan 3. Ordu müşiri İbrahim Paşaya bildirilmiştir. İbrahim Paşa da durumu saraya bildirmiştir³⁴. Niyazi Bey dağa çıkmadan önce, Resne'nin ileri gelenlerinin yardımını güvenceye almış ve Resne Belediye Başkanı Cemal Beyi de Manastır'a göndererek Cemiyeti bilgilendirmiştir. Manastır Merkezi de Niyazi Beyin girişiminden memnun olarak her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirmiştir. Niyazi Bey dağa çıktıktan sonra 5 temmuz'da Bulgar, Sırp, Ulah ve Arnavut çetelerine beyannameler dağıtarak, birleşme çağrılarında bulunmuştur. Bu beyannameler, Müslüman ve gayri Müslimler üzerinde olumlu bir etki yapmış ve bunun sonucu olarak da birçok çete ve komite Niyazi Bey ile işbirliği yapmıştır. Niyazi Bey de maiyetiyle birlikte Resne, Ohri, Debre, Elbasan ve Görice bölgelerini dolaşp, bölgedeki Müslüman Arnavutların aralarındaki kan davalarını süresiz olarak sona erdirmelerini istemiş, çetecilerin kendilerine katılmalarını sağlayarak, buralarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idare heyetlerini kurmuştur³⁵.

Niyazi Beyin cemiyetin plânladığı tarihten önce dağa çıkması, hem Makedonya'da cemiyetin şubelerinin bağımsız çalışmalarının, hem de Nazım Bey'e suikast girişimiyle Firzovik toplantısının ve Reval görüşmelerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

³¹ Külçe, Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet, s.15.

³² Çelik, a.g.e., s.100.

³³ Niyazi Bey, şifreli olarak mülâzım Osman Cevdet Bey ile haberleştikten sonra tabur deposunu kırmak suretiyle, yüz kadar mavzer, cephanenin yanı sıra tabur sandığındaki paraları da yanında götürmüştür (Uzunçarşılı, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*,... s.13).

³⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s.14.

³⁵ Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s.86.

c. Şemsi Paşanın Görevlendirilmesi

Şemsi Paşa, (1846-1908) Kosava'nın Tergovisteli kazasına bağlı Bişova köyünde doğmuş, 1864 yılında askerliğe girmiştir³⁶. 1897 yılında Yunan (Teselya) Savaşına katılmış, alaydan miralaylığa yükselmiştir³⁷. Şemsi Paşa, Karadağ hududu ve Arnavutluk'taki hizmetlerinin mükâfatı olarak 1900 senesi başında ferikliğe (generalliğe) yükseltilmiştir. Şemsi Paşa, çete reisleriyle birlikte Arnavut beylerini de dizginlemiş ve böylece de Sultanın amaç ve arzularını yerine getirmeye çalışmıştır³⁸. Şemsi Paşa'nın göstermiş olduğu liyakat, hükümdar tarafından takdir edilerek Paşa, Kosova vilayetinden başka Priştine, İpek ve Prizren sancaklarının asayiş için görevlendirilmiştir³⁹.

Şemsi paşa, mutlakiyet taraftarı, asabi, imzasını güçlükle atabilecek kadar yazması olan ve bir gazetenin bazı yerlerini okuyup anlam çıkarabilecek kadar da okuması olan bir kişidir. Ancak kırk seneden fazla asker-memur olduğu için resmî yazışmaların ve olayların önemini kavrayacak kadar pratiktir. Aynı zamanda Şemsi Paşanın askeri disiplini ile cehalet ve asabiyeti ün salmıştır⁴⁰. Şemsi Paşa, 15 Haziran 1908 günü saraya bir telgraf çekerek, Prizeren'de Müslüman ve Katolik ahali arasındaki sorunun çözülmesi için müsaade istemiştir⁴¹.

Padişah, üç gün sonra verdiği cevabı telgrafında mevcut mefseletin (İttihat ve Terakkinin) Arnavutluk'a yayılmamasına özen gösterilmesi talimatını vermiştir. Şemsi Paşa da aynı gün yazdığı cevapta, Prizren'deki Katolik meselesine son vermek ve Priştine, Viçitrin, Metroviçe, İpek, Yakova'da ulema ve eşraf ile görüşmek için müsaade istemiştir. Şemsi Paşa, 3 Temmuz 1908 günü Firzovik üzerinden Prizren'e gitmek üzere Metroviçe'den hareket etmiştir. Şemsi Paşa, birkaç saat sonra Firzovik'e ulaştığında Manastır vilayetine bağlı Resne kasabasında Kolağası Niyazi⁴²

³⁶ Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, s.16.

³⁷ Cemalettin Savaşkan, *Yüzbaşı Cemil'in Anıları: Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1966, s.13.

³⁸ Vlor, a.g.e., s.232.

³⁹ Külçe, a.g.e., s.16.

⁴⁰ Külçe, a.g.e., s.17. Süleyman Külçe, aynı zamanda Şemsi Paşanın yaveridir. Şemsi Paşa, Padişah tarafından Resneli Kolağası Niyazi Beyin takibine görevlendirildiğinde Metroviçe'de hastanede romatizma tedavisi görmektedir. Şemsi Paşa, taburlarla birlikte Süleyman Beyi de Prizren'e çağırılmış ve bu durumdan haberdar olan Metroviçe İttihat ve Terraki Cemiyeti de Süleyman Beyin gitmesini uygun görmüş ve ona Manastır'daki cemiyet için bir tavsiye mektubu vermiştir (Külçe, a.g.e..s.16-35). Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Süleyman Bey de İttihatçıdır.

⁴¹ Aynı telgraf ile Şemsi Paşa bölgedeki asayiş durumu hakkında bilgi verir ve damadı Manastır merkez jandarma kumandanı (aynı zamanda damadı) Rifat Beyin terfisini talep eder (Külçe, a.g.e., s.20-21).

⁴² Cesur, hamiyetli bir olan Niyazi Bey, Manastır vilayetinin Resne kasabasında doğmuştur ve 1895 yılı Harbiye mektebi mezunudur (Uzunçarşılı, a.g.e., s.13). Niyazi Beyin özgürlüklerle ilgili ilk düşünceleri Manastır İdadisinde öğretmenlerinden Bursalı Tahir

yüz kadar maiyetiyle birlikte padişah aleyhine dağa çıkmıştır. Şemsi Paşa Firzovik'te toplanan halka söylentilerin asılsız olduğunu belirterek, halkın dağılmasını istemiş, halk ise paşanın Kosova'yı savunamayacağı izlenimini edinmiştir⁴³.

Bir yandan İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selânik merkez şubesinin girişimiyle Nazım Beyin yaralanması, diğer yandan da Firzovik'te toplanan halkın dağılmaması ve Niyazi Beyin oluşturduğu çete ile dağa çıkmış olması, saray ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin hesaplaşmasının kaçınılmaz olduğunun habercisi olmuştur. Aynı zamanda Niyazi Beyin dağa çıkması, faaliyetlerini gizli olarak yürüten cemiyetin de artık mücadele aşamasına geçtiğinin en bariz göstergesi olmuştur.

Niyazi Beyin isyan etmesi üzerine Padişah, bu harekete karşı, kendisine ve saltanatına olan bağlılığından emin olduğu için Şemsi Paşayı görevlendirerek ve Anadolu'dan bir fırka (tümen) askerin maiyetine verilmesi talimatını vermiştir⁴⁴. Şemsi Paşa, 3 temmuz tarihli saraydan aldığı bir başka telgrafta ise, Anadolu'dan sevk ve nakil edilecek olan taburların yerine sonradan konulmak üzere Metroviçe fırkasından lüzumu miktarı taburların özel trenle Manastır'a sevk edilerek Niyazi Bey ve maiyetini yakalama talimatını almıştır⁴⁵. Bu telgrafta, padişahın bölgedeki askerlerden sadece Şemsi Paşanın Mitroviçe'deki birliğine güvendiği ve bölgedeki diğer askerlere güveninin kaybolduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca padişahın, Anadolu'dan gönderilen fırkanın bölgeye ulaşmasına kadar geçecek olan zamanın kendi aleyhine olacağını düşünmüş olması ve bu hareketin Manastır'ın sınırını aşarak büyüyeceği endişesine kapılmış olması da mümkündür.

Şemsi Paşa ise Niyazi Bey ve beraberindekiler için bu kadar fazla askerle takibe çıkılmasına bir anlam verememiştir⁴⁶. Nitekim Paşa, daha önce Makedonya ve Arnavutluk'taki eşkıya takibinde yeterince tecrübe sahibidir. Şemsi Paşa, Anadolu'dan takviye birlik gönderilmesi durumunu da padişahın gereğinden fazla telaşlı olmasına bağlamıştır.

Şemsi Paşa, Mitroviçe'den iki tabur asker ile Selanik üzerinden Manastır'a hareket etmiştir. Paşa, Selanik'te ordu kumandanını ve diğer resmi daireleri ziyaret ettikten sonra Manastır'a gitmek için yola çıkar. Niyazi'nin takibi için Paşanın Manastır'a hareket ettiğini öğrenen Manastır

tarafından verilmiştir (Karal, a.g.e., s. 29). Meşrutiyetin ilânından önce 88. Alayın Resne'de bulunan 3. Taburunda kolağası (yüzbaşı ile binbaşı arasında bir rütbe) olarak görev yapmaktadır ve tabur komutanlığına tayin edilen binbaşının göreve başlamaması sebebiyle Resne tabur komutanlığına vekalet etmektedir (Uzunçarşılı, a.g.e., s.13).

⁴³ Sönmez, a.g.e., s.86-88.

⁴⁴ Külçe, a.g.e., s.22-25.

⁴⁵ Külçe, a.g.e., s.30-31.

⁴⁶ Külçe, a.g.e., s.31.

ve Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti telaşa kapılmıştır⁴⁷. Şemsi Paşayı, Manastır'da üç gün önce paşanın kaymakamlığa terfi ettirdiği İttihatçı olan damadı Rifat Bey, karşılar ve paşa doğruca telgrafhaneye gider. Çoğu mâbeyn başkatibine olmak üzere bir çok telgraf yazdırır.

Şemsi Paşanın Manastır'da bulunduğu sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyetinde bir şaşkınlık ve çaresizlik durumu oluşmuş ve Mülâzım Bigalı Atıf⁴⁸, kendi inisiyatifıyla harekete geçmiştir. Şemsi Paşa, altı buçuk saat telgraf başında haberleşmesini sürdürmüştür. Resne'ye gitmek üzere faytonu da telgrafhanenin önünde beklemektedir. Paşa dışarı çıktığında Mülâzım Bigalı Atıf tarafından üç el ateş edilmek suretiyle 7 Temmuz 1908 günü vurulmuştur. Atıf Bey yaralı olarak Manastır'dan Ohri'ye kaçırılmıştır⁴⁹. Şemsi Paşanın öldürülmesi, meşrutiyete doğru atılmış bir adım olmakla beraber, bu hareket henüz istibdatı yıkacak bir hal almamıştır. Ancak padişahın⁵⁰ en güvendiği adamlarından birisinin vurulması padişaha karşı cemiyetin bir üstünlüğü olarak değerlendirilebilir.

3. Selahattin Beyin Meşrutiyetin İlanına Katkısı

İttihat ve Terakki Cemiyetinin gizli olarak teşkilatlandığı Makedonya bölgesinde eylem planladığı yukarıda belirtilmişti. Cemiyet, eylem aşamasında (geçildiğinde ya da geçilmeden önce), padişahın, cemiyetin bölgedeki faaliyetlerden haberdar olacağı ihtimalini değerlendirmiş buna göre tedbirler almaya çalışmıştır. Bu kapsamda cemiyet, Makedonya bölgesinde başlayacak bir ihtilâl için sarayın Anadolu'dan (özellikle de İzmir'den) asker göndereceğini tahminle bir yıl öncesinden çalışmalara başlamıştır.

Bu çalışmalar çerçevesinde, 1907 yılı başlarında İttihat ve Terakki Cemiyetinin liderlerinden Dr. Nâzım Bey⁵¹ farklı bir kimlikle (Hoca Yakup)⁵² İzmir'e gelerek burada bir tütüncü dükkânı açmış ve Paris'ten

⁴⁷ Külçe, a.g.e., s.38-39.

⁴⁸ Sonradan Çanakkale milletvekili olan Atıf Kamçıl (Külçe, a.g.e., s.45).

⁴⁹ Külçe, a.g.e.s, 44-46.

⁵⁰ Şemsi Paşanın ölümü II. Abdülhami'ti odlukça telaşlandırmıştır. Onun için padişah, subay ve askerler nasihat etmek üzere, Müşür Şükrü ve Birinci Ferik Rahmi paşaların başkanlığında Selânik, Manastır ve Kosova'ya bir heyet göndermiştir. Ancak heyetin nasihatını dinleyen olmadığı gibi heyet de cemiyet mensuplarının kuvvetlendiğini yerinde görmüştür (Uzunçarşılı, a.g.e., s.19).

⁵¹ Nâzım Bey, Meşrutiyet'in ilânına kadar gizli olarak İzmir'de kalmış ve İTC'ye asker ve aydın kesimi bağlamayı başarmıştır (Halil Menteşe, "Halil Menteşe'nin Hatıraları", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1946, s.2).

⁵² Ahmet Eyicil, Osmanlı İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey, 1872-1926, Gün Yayıncılık, 2005, s. 75. Ahmet Bedevi Kuran (*Osmanlı İmparatorluğu, İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Celtüt Matbaası, İstanbul, 1959, s.463)'a göre, İTC'nin Paris-Selanik birleşmesini oluşturan ve Paris'ten gelip, Hoca Yakup takma adı ile İzmir'e yerleşerek halkı ikaza başlayan Dr. Nazım, İzmir'den Selanik'e sevk edilen askerleri istibdat aleyhine teşvik ve tahrik etmiştir.

tanıdığı cemiyetin üyelerinden Halil (Menteşe) Bey ile görüşmüştür⁵³. Görüşmede Nâzım Bey, cemiyetin Rumeli merkezli ihtilâl yapılmasına karar verdiğini belirterek, ihtilâlin başlamasıyla Sultan Abdülhamit'in İzmir'deki kolorduyu görevlendireceğini değerlendirdiklerini ifade etmiştir. Nazım Bey, görevlendirilecek kolordunun müdahalesinin önüne geçebilmek için cemiyetin kendisini kolorduda görevli zabitlerle birlikte İzmirli münevver (aydın) gençleri cemiyete kazandırmak için görevlendirdiğini beyan etmiştir. Nâzım Bey, Halil Bey'den bu tedbirler konusunda kendisine yardımcı olacak iki genç bulmasını istemiştir. Ancak Halil Bey, kendisinin bu kadar güveneceği iki genç olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine, Nâzım Bey, Erkânı Harp Selahattin Bey ile Bursalı Kaymakam Tahir Beyi kendisiyle tanıştırmasını Halil Beyden talep etmiştir. Bir gün sonra Halil Bey, bu tanıştırmayı gerçekleştirmiştir⁵⁴. Dr. Nazım'ın Selahattin Bey ile Tahir Beyin ismini vermiş olması, cemiyetin örgütlenmekte güçlük çektiği bir bölgede bu şahıslar hakkında önceden bilgi sahibi olduğunun bir göstergesidir. Selahattin Beyin de cemiyetin önemli isimlerinden Halil Beyi tanıyor olması cemiyete ilgisinin olması ile açıklanabilir.

İhtilâl öncesi Makedonya'da karışıklıklar baş gösterdiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ön gördüğü gibi, İzmir Kolordusunun ilk taburları Selânik'e sevk edilmiş ve ihtilâlden bir gün önce Selânik rıhtımına çıkmıştır. Dr. Nâzım Bey tarafından cemiyete kazandırılan bu taburlar rıhtıma çıktıklarında silah çatarak, hürriyet kokartlarını yakalarına takmış ve ihtilâle iştirak etmişlerdir⁵⁵. Hatta bu birlikler Selânik rıhtımına çıktığında, Padişahım çok yaşa yerine yaşasın hürriyet diye bağırmıştır⁵⁶. Ayrıca bu birlikler, ellerindeki silahları sadece hainlere karşı kullanacaklarını beyan etmiş ve Allah üzerine yemin etmek suretiyle, istibdat idaresine karşı isyan eden İttihatçıların amaçlarını anladıklarını ifade etmiştir⁵⁷.

İhtilâlcileri yakalamakla görevlendirilen Selahattin Beyin, Hasan Bey ile birlikte ihtilâle destek olmak amacıyla dağa çıktığı, bütün kaynaklarca doğrulanmaktadır. Ancak, Selahattin Beyin İzmir'den sevk edilen birliklerin başında gelip gelmediği ve son görev yerinin neresi olduğu konusunda kaynaklar arasında çelişkiler bulunmaktadır.

Uzunçarşılı'ya göre, İzmir'den Selânik'e görevlendirilen redif taburlarının (kuvve-i takibiye) kumandanı olan Selâhattin Bey, Selânik'ten Manastır'a gitmek üzere trene bineceği sırada mıntika kumandanı refakatine

⁵³ Uzunçarşılı, a.g.e., s.18.

⁵⁴ Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Ekim 1946, s.2.

⁵⁵ Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Ekim 1946, s.2.

⁵⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa: Birinci Cilt (1860-1908)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s.547-548.

⁵⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s.366.

memur Erkânî Harp Binbaşısı Hasan Bey ile birlikte kaçmıştır⁵⁸. Enver Paşa da anılarında Anadolu taburlarının Manastır'a giderken yolda maksadı anlamaya başladıkları için hiç birisinin Manastır civarındaki isyancıların üzerlerine gitmediğini, Şemsi Paşanın gelmesi üzerine de Erkânîharp Kaymakamı Selahattin Beyin, Kırçova (Kruçevo) civarına; Erkânîharp Binbaşısı Hasan Beyin de bir çete ile Pirlepe civarında dağa çıktıklarını yazmaktadır⁵⁹.

Külçe'ye göre, 6/7 temmuz (1908) gecesi Manastır Kuvvei takibiye alay komutanlarından erkânî harp kaymakamı (kurmay yarbay) Selâhattin ile Manastır mıntıkası erkânîharbiyesine mensup Hasan Tosun Beyler müşriyetin kendilerini Selânik'e davet etmesinden şüphelenerek⁶⁰ dağa çıkmış ve Manastır çetesi adı verilen şahıslar da bu iki şefin muhafazası düşüncesiyle dağa çıkarılmıştır⁶¹. Bu sebeple Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908'de saraya çektiği bir diğer telgrafta Manastır'da sonradan teşkil olunan kuvveyi takibiye alayının kumandanı erkânîharp kaymakamı Selahattin Bey ile erkânîharp binbaşı Hasan Tosun'un müşriyet (maraşallık) makamı tarafından Selânik'e davet edilmesi üzerine firar ettiklerini saraya bildirmiştir⁶². Selahattin ve Hasan Tosun Beylerin dağa çıkmaları nedeniyle Şemsi Paşa, erkânîharp ve mektepli zabitanı da saraya şikâyet etme fırsatını kaçırmamıştır. Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908 tarihinde erkânîharp binbaşılardan Enver Beyin de kıyafet değiştirerek cemiyete katılmak üzere dağa çıkmış olduğunu ve cemiyetin nerede bulunduğunun öğrenilemediği haberini de İstanbul'a iletmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Manastır şubesi, Niyazi Beye 7 Temmuz 1908 günü çektiği telgrafta, Selâhattin ve Hasan Beylerin Karaçova (Kırçova) istikametinde çeteye çıktıkları haberini bildirmiştir⁶³. Resneli Niyazi hatıratında, Selânik'ten getirilen Takip Alay Kumandanı Mirliya (Yarbay) Selâhattin Bey ile Hasan Beyin ortadan kaybolmalarının yani firar etmiş olmalarının Şemsi Paşa'yı çok öfkeliendirdiğini belirtmiştir⁶⁴. Tahsin Uzer de, Enver, Selahattin, Hasan Tosun ve Muhtar gibi pek çok değerli subayın dağa çıktıklarını kaydetmiştir⁶⁵.

⁵⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s.18.

⁵⁹ Halil Erdoğan Cengiz (Yayına Hazırlayan), *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006. s.83, Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt:I-Kısım:1*, s.455.

⁶⁰ Külçe (*Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, s.472) 'ye göre, Selahattin ve Hasan Beyler İstanbul'a sevk edilmek üzere Selânik'e davet edilmiştir.

⁶¹ Külçe, *Firzovik Toplantısı...*, s.38-39.

⁶² Külçe, a.g.e., s. 41.

⁶³ Uzunçarşılı, a.g.e., s.265.

⁶⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s.276.

⁶⁵ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.91.

Selahattin ve Hasan Beylerin dağa çıkmadan önceki görev yerleriyle ilgili kaynaklardaki farklılıklar dikkate alındığında, ihtilâli bastırmak üzere görevlendirilen Şemsi Paşanın yaveri olan Süleyman Külçe'nin olaylara tanıklık etmesi sebebiyle eserindeki konuyla ilgili bilgiler önemlidir. Külçe, Selahattin Bey hakkında yazdığı görüşünü paşanın İstanbul'a çektiği telgraflarla da doğrulamaktadır. Ayrıca, Külçe eserinde Selahattin Beyin Manastır Çetesiyle çekilmiş fotoğrafına da yer vermiştir⁶⁶. Külçe'nin verdiği bilgilerden, İzmir'de Dr. Nazım ile tanışan ve cemiyetin görüşlerini benimseyen Selahattin Bey'in ihtilâlden bir müddet önce, belki de cemiyetin gayretleriyle, Manastır'a kuvveyi takibiye alayının kumandanı olarak atanmış olduğu sonucu çıkarılabilir.

II. Meşrutiyetin ilânı amacıyla başlatılan hareket sırasında Selahattin Beyin Manastır'da olduğu bilgisini, Ahmet Bedevi Kuran da: "*Anadolu'da toplanarak İzmir'den Selanik'e sevk edilen ilk birlik (Selahattin Bey komutasında değil) Binbaşı Halid Bey Komutasındaki Nazilli taburu olmuştur*"⁶⁷, demek suretiyle doğrulamaktadır. Ayrıca Kuran, bir başka eserinde⁶⁸, Niyazi Bey ile Eyüp Sabri Beyin dağa çıkmalarından sonra, Manastır Takip Alay Kumandanı Erkânıharp Kaymakamı Selahattin ve Manastır Mintikası refakatine bağlı Erkânıharp Binbaşı Hasan Tosun Beylerin İstanbul'a sevk edilmek suretiyle, Selanik'e davet edilmesi üzerine isyan ettiklerini ifade etmektedir. Kuran, Selahattin ve Hasan Beylerin Pirlepe civarında halkı ikaz ederek, meşrutiyetin ilânını istemeğe yönlendirdiklerini de belirtmektedir⁶⁹. Bunlara ilave olarak, Resneli Niyazi hatıratında, Anadolu'dan gelen ilk birliklerin Şemsi Paşanın ölümünden sonra bölgeye ulaştığı belirtilirken, Şemsi Paşa saraya, Selahattin Beyin isyancılara katılmak üzere dağa çıktığını bildirmiştir. Dolayısıyla Kuran tarafından ve Resneli Niyazi Hatıratında verilen bilgiler, Selahattin Beyin Anadolu'dan birliklerin bölgeye gelmesinden daha önce bölgede olduğu bilgisini veren Külçe'yi doğrulamaktadır.

Selahattin Beyin Meşrutiyetin ilânında hizmetinin olduğu, Celal Bayar tarafından da belirtilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1918 yılındaki son kongresinde Teceddüt (yenilenme) Fırkasına dönüşmüştür⁷⁰. Teceddüt

⁶⁶ Külçe, a.g.e., s.42.

⁶⁷ Ancak Halit Bey Selanik Nişancı Taburunda Kolağası olarak görev yapan Mehmet Nuri Bey tarafından cemiyete girmeyi kabul etmiştir. Bu birlikten sonra Aydın, İzmir, Tire, Karasu, Manisa, Ödemiş ve Kasaba redifleri de telkin edilerek cemiyete sadakatleri temin edildikten sonra Manastır'a gönderilmiştir (Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1948, s. 244-245).

⁶⁸ Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu, İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, Celtüt Matbaası, İstanbul, 1959, s. 472.

⁶⁹ Kuran, a.g.e., s.472.

⁷⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler C.I, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.13.

Fırkasının İzmir katip mesulluğu görevini yürüten Celal Bayar⁷¹, emekli kurmay albay, Prizrenli Selâhattin Bey'in eski bir İttihatçı⁷² olarak Meşrutiyet'in ilânı sırasında (Niyazi ile Eyüp Sabri Beylerin dağa çıktıklarında) hizmetinin olduğunu belirtmiştir⁷³.

4. Meşrutiyetin İlânı

Şemsi Paşanın öldürülmesinden sonra, Niyazi Bey isyanını takip için Müşir Tatar Osman Paşa Manastır'a geldiği sırada İzmir'den Selânik'e asker sevkine de başlanmıştır⁷⁴. Tatar Osman Paşa, Manastır'a geldiğinde önce yumuşak davranmış ve af ilân etmek suretiyle cemiyeti zayıflatmayı düşünmüş sonra da Anadolu'dan gelen kuvvetleri Ohri tarafına sevk etmek istemiştir. İzmir'den gönderilen kuvvetlerden beş tabur Manastır'a ulaşmış, diğerleri de Selânik'te kalmıştır. Osman Paşa Manastır'a gelen taburların Ohri'ye sevkini emretmiş ancak, taburlar yorgunluklarını öne sürerek bir gün daha istirahat etmek istemişlerdir⁷⁵.

Şemsi Paşa'nın ölümünden 13 gün ve Firzovik'te ilk toplanmanın üzerinden de yaklaşık bir ay geçtikten sonra, Firzovik'te göstericiler arasında bulunan ve Galip Bey tarafından gizlice tahlif edilmişlerden (yemin ettirilmiş) İttihatçı ama Arnavutlarca hatırı sayılır ve dürüst olarak tanınan Hacı Şaban Efendi bir gün camideki cemaate çok açık konuşmuştur. Şaban Efendi, camide elindeki Kur'anı göstererek, meşrutiyet istemenin Allah'ın kitabını dilemeyle aynı olduğunu ifade etmek suretiyle, düzensiz ayaklanmayı meşrutiyet ister hale getirmiştir⁷⁶. Üsküp'ten gelen seçkin ittihatçılar da ahalinin bu dileklerinin çok hayırlı sonuçlara varacağını söyleyerek, durumu desteklemiştir. Camide verilen ve tüm ahali tarafından desteklenen karar, yazılı besa (yemin) haline getirilerek 20 Temmuz 1908'de

⁷¹ Celâl Bayar, *Ben De Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş 5*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s.83.

⁷² Selâhattin Beyin İttihatçı olmasından Arnavut aydınlar da kendi milli amaçlarını gerçekleştirebilmek için yararlanmaya çalışmıştır. Manastır Başkim Kulübü İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerindeki güvensizliği gidermek maksadıyla, kulübe üye olarak üç Arnavut'u almıştır. Bunlar, Albay Selâhattin Bey, Savcı Mazhar Bey ve Yüzbaşı Kamber Efendidir (Sönmez, a.g.e., s.96).

⁷³ Celal Bayar, Teceddüt Fırkasında mesul katiplik görevi sırasında (İzmir'de) kendisini ziyarete gelen Selâhattin Bey'in kapı levhası üzerindeki Teceddüt Fırkası kelimelerinin altında İttihat ve Terakki isminin görülmesi üzerine kendisini ikaz ettiğini ve burada aralarında geçen konuşmanın birkaç gün sonra Vali Nurettin Paşa tarafından kendisine söylendiğini belirtir. Ocak 1919'da İzmir Valisi (aynı zamanda 7.Kolordu ve İzmir Havalisi Kumandanı) Nurettin Paşa ile sıkı bir ilişkide olduğunu ve o dönemde Selâhattin Bey'in İzmir'de olduğunu belirtir (Bayar, a.g.e., s.83).

⁷⁴ Uzunçarşılı, s.18.

⁷⁵ Uzunçarşılı, s.19.

⁷⁶ Kitlenin büyük heyecanı İttihat ve Terakki Cemiyet üyeleri ve Necip Draga gibi cemiyet yanlısı Arnavutların yardımıyla çok kurnazca eylem başlatılmıştır. Halk, Hürriyet istemeye, bütün bölgeye reform uygulanmasını talep etmeye ve Arnavut halkının İstanbul'da temsili ile Arnavutluk'ta şeriat hükümlerinin uygulanması konusunda Sultan'a başvurmaya ikna edilmiştir (Vlora, a.g.e, s. 233).

hürriyet ve kanuni esası için padişaha müşterek telgraf olarak çekilmiştir⁷⁷. II. Abdülhamit ise telgrafa cevap vermeyerek, Tatar Osman Paşanın harekete geçip, hem dağa çıkan subayların hem de Firzovik'te toplananların etkisiz hâle getirmesini beklemiştir. Ancak İttihatçılar, II. Abdülhamit'in beklentilerini boşa çıkarmıştır.

Anadolu'dan gelen askerî birliklerin subaylarından bir kısmı daha İzmir'den hareketlerinden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından görevlendirilen Dr. Nazım tarafından cemiyete kazandırılmıştı. Ancak bu askerlerin Tatar Osman Paşa'nın emrinde bulunması yine de bir tehlike olarak değerlendirilerek, Niyazi Bey merkezden aldığı emirle maiyetiyle birlikte bir gece (23 Temmuz 1908) Manastır'da yatağından alınmak suretiyle dağa kaçırılmıştır⁷⁸. Bu durum, padişahın güvendiği son gücün de tükendiğini gösterir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik merkezi, bu olayları yakından takip ederek harekete geçmiş ve 23 Temmuz 1908 tarihinde, memur, ordu, cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin bütün halk adına halifelik makamına telgraf çekmiştir. Çekilen telgrafta, anayasa yürürlüğe konmaz ve mebuslar meclisi toplantıya çağırılmaz ise padişahın hoşuna gitmeyecek olayların olacağı bildirilmiştir. Hem cemiyetin telgrafına hem de Firzovik'ten gönderilen telgrafa İstanbul'dan bir cevap verilmemiştir. Nihayet Sadrazam Ferit Paşa, telgraf başında, padişahın uykuda olduğundan beklemek gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Firzovik'te bulunan Priştine Belediye Başkanı Sudi Efendi, Firzovik'te 30.000 kişinin heyecan içerisinde ayakta olduğunu hatırlatarak, haftalardır uyku ve istirahatın kendilerine haram olduğunu ifade etmiş, milletin babası olan padişahın da artık uyanmasını, uyandırılmasını ve istediklerinin verilmesini cevap olarak tellemiştir⁷⁹.

Padişahın cevap alınmaması üzerine, Firzovik Belediye Başkanı Şehsuvar Bey Galip Bey'e harekete geçmek gerektiğini ifade etmiş, Galip Bey de Priştine Belediye Başkanı Sudi Bey vasıtasıyla Yıldız'a bir telgraf daha çekmiştir. Telgrafta önceki talepler hatırlatılarak, halkın heyecanından bahsedilmiş, silahlı olarak yürüyüşe hazır oldukları belirtilmiş ve olumsuz cevap gelmesi durumunda vahametinin kesin olduğu bildirilmiştir. Telgraf başına geçen Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa makine başından Arnavutça çok iyi bir iş yaptıklarını söylemiştir⁸⁰. Padişahın beklenen cevabın gelmemesi üzerine, Manastır Merkezi, asker otoriteler ile anlaşarak hürriyeti ilân etmeye karar vermiş, Topçu Yüzbaşı (Kayserili) Ziya, 101 pare top attırarak, istibdat devrinin sonunu, meşrutiyetin başlangıcını duyurmuştur⁸¹.

⁷⁷ Külçe, a.g.e., s. 55-61, Tunaya, a.g.e., s.3.

⁷⁸ Karal, a.g.e., s.35.

⁷⁹ Karal, a.g.e., s.37.

⁸⁰ Çelik, a.g.e., s.102.

⁸¹ Karal, a.g.e., s.37.

Firzovik ve Manastır'da olan bu olaylar, Makedonya'nın diğer bölgelerindeki İttihat Terakki Cemiyet merkezlerini de harekete geçirmiştir. Kosova, Selanik, Serez İştîp, Priştina'dan⁸² (Sancak ve kazalardan) Yıldız'a çekilen telgraf sayısı giderek artmış, Serez'den gönderilen bir telgrafta, bir saate kadar beklenen cevabın alınmaması durumunda anayasa (kanun-i esasi) gereği Osmanlı Hanedanından padişah adayı olan zatın padişahlığının tanınacağı bildirilmiştir. Serez'den gelen telgrafla II. Abdülhamit⁸³ az da olsa var olan umudunu yitirmiş, Nazırlar Kurulu Yıldız'da Sadrazam Sait Paşa başkanlığında toplanmıştır. Külçe⁸⁴ye göre II. Abdülhamit'in bu kararı vermesinde Selânik Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın telgrafı etkili olmuştur. Paşa telgrafında, "*burada kulunuzdan başka Jontürk olmıyan kalmamış bulunduğuna yemin ederim.*" diye yazmıştır. Padişah, toplantıya saltanat değişikliğinin görüşülmemesi için şeyhülislamın katılmamasını sağlamış ancak oluru almıştır. Kurulda Makedonya'dan gönderilen 250 kadar telgraf⁸⁵ okunmuş ve tartışılmış, toplantı çıkmaz içerisinde iken padişah, başkâtibi aracılığı ile anayasanın ilânı için tutanağın yazılmasını istemiştir. Yazılan karar metni, Makedonya'daki genel müfettişliğe ve valiliklere telgrafla gönderilmiş, İstanbul gazetelerinde yayımlanmak üzere bir bildiri hazırlanmıştır⁸⁶. Böylece 24 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet ilân edilmiştir.

Sonuç olarak; Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşadan aldığı talimatla Arnavutluk'a giderek Savunma Bakanı olan Emekli Erkânıharp Miralay Selahattin Bey, Meşrutiyetin ilânı için başlatılan isyanları bastırmak üzere Manastır'da teşkil edilen kuvveyi takibiye alayının kumandanı olarak atanmıştır. Ancak Selahattin Bey, isyancıları takip ederek etkisizleştirmek yerine onlara destek vermek için dağa çıkmıştır. Ayrıca, Dr. Nazım Beyin İzmir'deki diğer askerleri Selahattin Beyin gayretleriyle cemiyete kazandırmış olması kuvvetle muhtemeldir. Selahattin Beyin de katkılarıyla, ihtilâlde kardeş kanının dökülmesi engellendiği gibi meşrutiyetin ilânının çabuklaştırılması da sağlanmıştır.

⁸² Tunaya, a.g.e., s.3.

⁸³ Aslında II. Abdülhamit Makedonya'daki olaylardan kuşku duymasına rağmen İttihatçıların çalışmalarını küçük çaplı bölgesel nitelikte olarak değerlendirmiş ve Şemsi Paşa öldürülünceye kadar güvendiği Arnavutlarla bunların üstesinden geleceğini düşünmüştür. Padişah, bütün umudunu orduya bağlamış ve birbiri ile çelişen bir takım kararlar almaktan kendini alamamıştır. 21 temmuzda Enver (Paşa)'nın öldürüldüğü Viyana gazetelerinde yalanlanınca Enver'in affedilerek paşalığa yükseltileceği söylentisi çıkarılmıştır. 23 temmuzda üçüncü ordudan 38 subay tutuklanarak diğer askerlere göz dağı vermek istenmiş, bu arada Paris eski elçisi Münir Paşa Atina ve Belgrad'a gönderilerek Yunan ve Sırp çetelerinin İttihatçıların üzerine saldırtılması ihtimalleri araştırılmıştır. Bunlardan sonuç alınamayınca da 550 subay bir günde bir üst rütbeye yükseltilmiş, subayların ödenmemiş maaşları Osmanlı Bankası'ndan borçlanmak suretiyle ödenmiştir (Karal, a.g.e., s.38).

⁸⁴ A.g.e., s.354.

⁸⁵ Tunaya (a.g.e., s.5), gönderilen telgraf sayısını 67 olarak belirtmiştir.

⁸⁶ Karal, a.g.e., s.39-40.

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina: *31 Mart Olayı*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1970.
- Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası: (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, T.C. Kültür Bakanlığı, Atatürk Dizisi, C.1, Ankara, 1994, s. 209-210.
- Aydemir, Şevket Süreyya: *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa: Birinci Cilt (1860-1908)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.
- Bayar, Celâl: *Ben De Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş 5*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt:I-Kısım:1*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Cengiz, Halil Erdoğan (Yayına Hazırlayan): *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Çelik, Bilgin: *İttihatçılar ve Arnavutlar: II.Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul, 2004.
- Drejtorja e Përgjithshme e Arkivave*, Udhërrëfyes i Arkivit Qendror Shtetëror, Tiranë, 2000. Kasapı, Vangjel: " Selaudin Shkoza Reformator i Madh Ushtar", *Rilindja*, 10 Mart 1999, sayı:14, s.12.
- Eyicil, Ahmet: *Osmanlı İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey, 1872-1926*, Gün Yayıncılık, 2005.
- Gazet'e Korçes*, 12 Ocak 1921(Arnavutça gazete).
- Görgülü, İsmet: *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Basımevi, Ankara, 1993.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi IX. Cilt: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Kuran, Ahmet Bedevi: *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1948.
- Kuran, Ahmet Bedevi: *Osmanlı İmparatorluğu, İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Celtüt Matbaası, İstanbul, 1959.
- Kuran, Ahmet Bedevi: *Osmanlı İmparatorluğu, İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Celtüt Matbaası, İstanbul, 1959.
- Külçe, Süleyman: *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Ticaret Basımevi, İzmir, 1944.
- Külçe, Süleyman: Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944.

- Menteşe, Halil: “Halil Mentеше'nin Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Ekim 1946.
- Menteşe, Halil: “Halil Mentеше'nin Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1946.
- Menteşe, Halil: “Halil Mentеше'nin Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Ekim 1946.
- Özcan, Halil: *Atatürk Dönemi Türkiye Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- Savaşkan, Cemalettin: *Yüzbaşı Cemil'in Anıları: Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1966.
- Shqiperi e Re*, 26 Nisan 1921 (Arnavutça gazete).
- Sönmez, Banu İşlet: *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Temo, İbrahim: *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vataniye ve İnkılâbı Milliye Dair Hatıratım*, Mecidiye Romanya, 1939.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler C.I, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
- Unat, Faik Reşit: “Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, cilt:XXVI, sayı:101-104, Ankara, 1962.
- Uzer, Tahsin: *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı, Hâtırat-ı Niyazi, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s.8.
- Vlora, Avlonyalı Ekrem Bey: *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, Çeviren Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Yel, Selma; Özcan, Halil: “Mustafa Kemal'in Selahattin Saip Bey'i Arnavutluk'ta Görevlendirmesinin Sebep ve Sonuçları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:XXIV, sayı:70, s. 63-64.

EK:
ARNAVUTLUK HÜKÜMET ÜYELERİ⁸⁷
(11 TEMMUZ-16 EKİM 1921)



⁸⁷ Fotoğraf, Arnavutluk'ta araştırma yaptığımız dönemde, Arnavutluk İçişleri Bakanlığı Arşiv Müdürü Dervishi Kastriot'un özel arşivinden alınmıştır.